

TASAVVUFDA TAGMA'NOLARNING LISONIY ASOSLARI

Rahimov Usmonjon Ergashevich

Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish

Andijon viloyati hududiy bo'limi boshlig'i

Keyingi davrlarda tasavvufni o'rganish nihoyatda kuchaydi. Natijada tasavvuf ilmiy qayta jonlandi. Uning turli xususiyatlarini yorituvchi asarlarda maydonga keladi.¹ Bu asarlarda tasavvuf yo'li va uning mohiyati haqida ajoyib fikrlar bayon qilingan.²

Tasavvuf tadqiqotiga bag'ishlangan ilmiy va badiiy asarlarda bu tariqatning asosiy yo'li, bu yo'ldagi yo'lovchilar, bu yo'lning mohiyati haqida xilma-xil qarashlar, fikrlar mavjud. Ammo lisoniy tahlil qilinmagan. Biz ushbu bo'shliqni to'ldirish maqsadida tasavvuf olamiga sayohat qilmaymiz. Biz tasavvufda ma'nolar nimalar asosida yuzaga kelishini asoslashga harakat qilamiz.

Tasavvuf tariqatining vakillari o'z maqsadlari va niyatlarini ishoraviy ma'nolar orqali yuzaga chiqarganlar. Shuning uchun yaqin-yaqin kunlarga qadar tasavvufdagi ishoraviy ma'nolarni tushunmay to'g'ri tadqiq qilib keldilar. Ana shu sababdan tasavvufdagi ishoraviy ma'nolar tagma'nolarni lisoniy tahlil qilish juda zarur.

Tasavvufdagi tagma'nolar turli asoslarga ko'ra tushuniladi. Unda ramz-timsol nihoyatda kuchli bo'lib, obrazli ifodalar tuzishda keng qo'llaniladi. Ramziy ma'nolarni to'g'ri anglash tasavvufni xolisona baholash imkonini yaratadi. Chunki tasavvuf xolislik ta'limi. Tasavvuf – soflik. U “qullikka belni mahkam etishga chorlasa-da, Haq qullarining naqadar aqliy, ma'naviy, ahloqiy imtiyozlarga ega ekanligini amalda isbotlaydi.³ Shuning uchun bu tariqat vakillari yaratgan yodgorliklari bu asarlarning mazmuniy ramziy asoslarga qurilgan bo'lib, uni to'g'ri anglash uchun o'ta zukko aql egasi bo'lishi zarur.

Tasavvufda har bir so'zning ishoraviy ma'nosi bor. Tuzilgan matnda so'zlar ishoraviy ma'nolari bilan ahamiyat kasb etadi. Agar uni to'g'ri – o'z ma'nosida tadqiq etilsa, biz kutgan ma'no chiqmaydi. Masalan:

Zolim agar jafo qilsa Olloh degil

Ilking ochib, zore qilib, bo'yin surgil,

Haq dodinga yetmas bo'lsa gila qilgil,

Haqdin eshitib bu so'zlarni aydim mano. (*Ahmad Yassaviy*)

Bu to'rtlikning birinchi satrida “Zolim agar jafo qilsa, Olloh degil” jumlasida bor. Undagi zolim so'zi zulm qiluvchi, zulmkor ma'nosini bildiradi. Biz to'g'ridan to'g'ri “Zolim zulm qilsa, indama, Ollo deb, bo'yinsun” tarzida tahlil qiladigan bo'lsak, xato bo'ladi. Turg'unlik yillarida shunday tahlil qilingan ham.¹

“Zolim” so'zini ishoraviy ma'nosida ham bor. U “ma'noni tasavvufiy ma'no” desa ham bo'ladi. Tasavvufda “Zolim” so'zi “nafs”ga nisbatan qo'llangan. Nafs kishilarni turli

¹ Ibrohim Haqqul. Tasavvuf va she'riyat. Toshkent. 1991-yil. Ibrohim Haqqul. She'riyat –ruhiy munosabat. Toshkent, 1989-yil.

² Z. Jo'rayev. O'sha asar. 21-bet.

³ Ibrohim Haqqul. Tasavvuf va she'riyat. Toshkent. 1991-yil. 5-bet

⁴ Qarang: Natan Mallayev. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent. 1976-yil

ko‘yga soluvchi zolim sifatida ta‘riflangan. Ahmad Yassaviy bu hikmatida “nafs”ning qilmishlaridan qutulish yo‘lini ko‘rsatib beradi. Ya‘ni, “Nafsing seni turli yo‘llarga yetaklasa, Haqqa bo‘yin sungin. Haq dodingga yetmasa, gina qilgin. Men Haqdan eshitib, bu hikmatlarni aytdim”.

Riyozatni qattiq tortib qonlar yutub,

Man daftari soniy so‘zni ochdim mano. (Ahmad Yassaviy)

“Riyozat” – arabcha so‘z bo‘lib, qiyinchilik, mashaqqat, zahmat hamda dunyoviy ishlardan o‘zini, nafsini tiyib, qiynalish, o‘zini qiynash ma‘nolarini ifodalaydi.²

Ikkinchi bir lug‘atda riyozat so‘zi arabcha ekanligi ko‘rsatilib, nafs xohish qilgan narsalardan tortilib, o‘zini qiynash, qiynalish, mashaqqatlanish³ kabi ma‘nolarni ifodalashi aytiladi.

Tasavvufda “riyozat” so‘zi nafs xohish qilgan narsalardan o‘zini tiyib, Haq yo‘lida qiynalishdan huzurlanish ma‘nosini ifodalaydi. Chunki Haq yo‘liga kirganlar bu yo‘ldagi azobdan rohatlanganlar. Shuning uchun baytdagi riyozat so‘zini tasavvufona ma‘nosida tushunish kerak. Riyozat – oddiy mashaqqat, qiynalish emas.

Baytda “daftari soniy” birikmasi ham yuqoridagi tasavvufona tagma‘noga ega. Tasavvufda “daftar” so‘zi oddiy daftarni emas, ilohiy ishq mazmunini ifodalaydi. “Soniy” so‘zi arabcha bo‘lib,⁴ ikkinchi tartib sonini daftarni ifodalaydi. Bu birikma “ikkinchi daftar” ma‘nosini bildiradi. Lekin uning tagma‘nosida “Ahmad Yassaviyning ikkinchi daftari” degan ma‘no yotmaydi. Unda ilohiy “Daftari amal” – “Amallar daftari”dan keyingi ikkinchi ilohiy “datar” ma‘nosiga ishora bor.⁵ Ya‘ni Ahmad Yassaviy hikmatlari “Amallar daftari”dan keyingi ikkinchi “ilohiy daftar”dir. Shu sababdan bayt ikki xil tahlil qilinishi mumkin: 1. qiynalib, riyozat tortib, qonlar yutib, men ikkinchi daftar so‘zini ochdim. 2. Nafs xohishlaridan o‘zimni tiyib, qiyinchiliklar ortida qonlar yutib va bu qiyinchiliklardan huzurlanib, ikkinchi daftar, so‘zini ochdim. Bu ikkinchi daftar ilohiy “Amallar daftari”dan bitilgan hikmatlar ishoraviy ma‘nolari – tagma‘nolari asosida tahlil qilinmasa, to‘g‘ri bahosini topmaydi. Shuning uchun tasavvufda ishlatiladigan so‘zlarning tagma‘nolarini lisoniy tahlili nihoyatda zarur. Chunki tasavvuf to‘g‘ri tadqiq etilmasa, juda katta ma‘naviy boylik parda ostida qoladi. Masalan:

Furqatingda ey pari tan kuydiyu joy yig‘ladi,

Dam-badam xud qayg‘udin ikki ko‘zim qon yig‘ladi.

Hech davo yo‘q dardkim tanamda bor oni ko‘rib,

To‘nni chok etdi tabibu dori-darmon yig‘ladi. (Sakkokiy)

Bu g‘azal tahlilida ham ikki xil yo‘lni, usulni ko‘rish mumkin. Birinchisi o‘z ma‘nosida, ikkinchisi tasavvufiy ma‘noda. Birinchi – o‘z ma‘nosida quyidagicha tahlil qilish mumkin: “Ayrilig‘ingdin ey pari tanim kuyib, jonim yig‘ladi. Uzun tortgan qayg‘u alamlardan ikki ko‘zimdan qon oqdi. Tanamdagi davosi yo‘q bu dardni ko‘rib, tabib to‘nini yirtdi, dori-darmonlar ham yig‘ladi”.

² O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 1-jild 624-bet.

³ Navoiy asarlari lug‘ati. Toshkent, 1972-yil, 526-bet.

⁴ Navoiy asarlari lug‘ati. Toshkent, 1972-yil, 569-bet.

⁵ Ahmad Yassaviy. Hikmatlari. Toshkent, 1991-yil. 255-bet

Ikkinchi – ishoraviy ma’nodagi quyidagicha fikrlarni aytish mumkin. Unda soʻzlarning ishoraviy ma’nolarini aniqlab olish zarur boʻladi. *Pari – yor*, ma’shuqa – Xudoning tajallesi. *Dard – oshigʻlik* – Xudoga oshigʻlik dardi. *Tabib – aql* – Xudoga yetinish yoʻliga yetaklovchi aql. *Dori-darmon* – soʻzlar – xudoga yetishish yoʻliga chorlovchi soʻzlar. Ishoraviy ma’nodagi tahlilini koʻrib oʻtamiz: “Ey Olloh, sendin ayriliqda tanim vujudim kuyib, jonim yigʻlaydi. Bu dardning davosi yoʻq. Buni koʻrib aqlim, soʻzlarim ham yigʻlamoqda”. Koʻrinib turibdiki, mazmun umuman oʻzgardi. Mazmunning oʻzgarishiga soʻzlarning tagma’nolari taʼsir etdi. Shuning uchun tasavvuf unsurlarini aniq belgilab, toʻgʻri xulosa qilish kerak. Aks holda baytning mazmuni siyqalashadi.

“Tabib” soʻzini “aql” deb tahlil etish daho sanʼatkor Jaloliddin Rumiya uchraydi. U oʻzining bir ruboiysida tabib soʻzini aqlga tenglashtiradi:

Jonimki, harif erdi, begona emish,

Aqlimki, tabib erdi, devona emish.

Vayronaga shohlar berishar ganj, ajab,

Vayrona dilim ganj, ila vay, ona emish. (Jaloliddin Rumi)

Xullas, biz daho sanʼatkorlarning benazir maʼnaviy xazinasini hali yetarlicha tahlil etib, oʻz bahosini bera olganimiz yoʻq. Hozirgacha yaratilgan asarlarda lisoniy asoslanish yetarlicha oʻz aksini topmagan. Shuning uchun tasavvuf tariqati namoyondalarining asarlarini tagmaʼno sharhi usulida tahlil etish tilshunoslikning dolzarb muammolaridan biridir. Bu muammo ham soʻz tahlili asosida yechilishi mumkin. Chunki soʻz tasavvufda ilohiy qudratga ega boʻlgan neʼmat hisoblanadi. Shuning uchun soʻzning ilohiy maʼnolarini tahlil qilib, lisonshunoslikka kiritish zarurdir. Mirzo Bedil “soʻz”ning buyukligi va qadimiyligi hamda ilohiyligini quyidagicha talqin etadi:

Sheʼrim menga necha yuz zabondin keladir,

Koʻpdan beri, koʻp vaqtu zamondin keladir.

Tavrot emaski ul, to tahmin etsam:

Bir yoʻla magarki osmondin keladir.

Haqiqatdan, bizning soʻz haqida, uning maʼnosi haqida bilganlarimiz juda oz. Hali soʻzning ochilmagan qirralari koʻp. Uni ochish, aniqlash yoʻlida juda koʻp zahmatlar chekish kerak. Shuning uchun men ushbu maqolani Mirzo Bedil ruboiysi bilan yakunlamoqchiman:

Gardun oʻzi - necha sobitu sayyor emish,

Daryo oʻzi – necha chashmayu anhor emish.

Dunyo ishidan hamisha voqif boʻlkim,

Sen bilganing ul bitta emas: bisyor emish.

Adabiyotlar

1. Ibrohim Haqqul. *Tasavvuf va sheʼriyat*. Toshkent. 1991-yil.
2. Ibrohim Haqqul. *Sheʼriyat – ruhiy munosabat*. Toshkent, 1989-yil.
3. Navoiy asarlari lugʻati. Toshkent, 1972-yil, 526-bet.